

Н. В. Матыліцкая, выкладчык кафедры
этнолагіі і фальклору БДУ культуры
і мастацтваў

ВАЛАЧОБНЫЯ ПЕСНІ СЛУЧЧЫНЫ: ТЫПАЛОГІЯ І РЭГІЯНАЛЬНАЯ АДМЕТНАСЦЬ СЮЖЭТАЎ

Валачобныя песні класіфікуюцца паводле функцыянальна-тэматычнага прынцыпу, на падставе адрасата, да каго яны звернуты, каму прысвячаюцца або ахвяруюцца (у народнай тэрміналогіі). Вылучаюць пяць асноўных груп валачобных песень: 1) песні, адрасаваныя гаспадару; 2) песні, звернутыя да гаспадыні; 3) песні, прысвечаныя дарослай незамужняй дачцэ (валачобныя паненцы); 4) песні панічу, нежанатаму сыну; 5) песні – бабцы [5, с. 67].

Творы, прысвечаныя прадстаўнікам асобных сацыяльных груп – арандатару, карчмару, удаве, – самастойных тыпаў валачобных песень не складаюць [1, с. 150].

Усе пяць груп паводле агульнабеларускай класіфікацыі прадстаўлены на Случчыне, што сведчыць пра развіццё валачобнай традыцыі ў гэтым рэгіёне.

Песні, адрасаваныя гаспадару, прадстаўлены рознымі тэмамі.

Адна з іх – “слаўны гаспадар і яго двор”. Фармулёўка тэм даецца паводле тома “Валачобныя песні” (ВП) серыі БНТ [2]. У прыватнасці, названая тэма ўключае сюжэт “гаспадар вулі строіць” [5, с. 111]. Сюжэт зафіксаваны толькі ў трох варыянтах. Акрамя Случчыны, ён яшчэ існуе на Ушаччыне і Барысаўшчыне (ВП, № 13, 17) [2, с. 60, 62]. Ёсць адрозненні ў гэтых варыянтах: матыў “заклікання пчалінай маткі” на Случчыне мае больш старажытную форму прамога зваротку ў адрозненне ад варыянту з Ушаччыны, дзе ўжыты ўскосны зваротак. У варыянце на Ушаччыне захавалася ўказанне на старажытны промысел на тэрыторыі Беларусі – бортніцтва. Сюжэтныя сітуацыі з матывам “закліканне пчалінай маткі з роем” маюць прамыя паралелі з пчалінымі песнямі ў сербскай і македонскай народнай традыцыі, якія спяваліся падчас спецыяльнага аказіянальнага абраду, звязанага з раеннем пчол. Аказіянальнасць абраду заключаецца ў непрыўрочанасці яго ні да якой даты, бо немагчыма прадугледзець,

калі будуць раіцца пчолы, таму абрад павінен быць праведзены той жа час.

Напрыклад, у паўночна-ўсходняй Сербіі пчолы пачынаюць раіцца пасля Пятрова дня (29.06). Пчалаяр мае напаятавае новы плецены вулей, нацёрты матачнікам (мелісай), абкураны грубым палатном. Гэты вулей ён трымае над лятком старога і прыманьвае пчол песняй:

Маці, маці, чароўная кузурка!
Маці, маці, працавітая кузурка!
Збірай рой, чароўная кузурка!
Не збягай, чароўная кузурка!
<...>Хатку я табе пачысціў,
Кветкі я табе пасадзіў,
Матачнік я табе выбраў.
Маці, маці, маці, маці! [6, с. 415].

Як адзначае Н.І.Талстой, “песні гэтыя, верагодна, развіліся з невялічкіх заклінанняў-заклікаў, прыклады якіх прыводзяцца намі разам з песнямі і з апісаннем розных абрадавых дзеянняў і прадметаў, якія рытуальна выкарыстоўваюцца пры лоўлі пчол, якія раяцца” [6, с. 412]. Гэтыя заклінанні-заклікі, на нашу думку, вельмі блізкія да беларускіх замоў, што прагаворваліся (шапталіся) падчас раення. Усе замовы звернуты былі да пчалінай маткі, якая называлася асабістымі імёнамі або эпітэтамі – матка ліпа Валляна, ліпа красная дзявіца, прэўкрасная дзявіца-пчаліца, Маруна царыца, Кабітка царыца, Пчалаўка царыца, Чарняўка царыца і Магуча царыца, матка Зорка [4, с. 36].

У беларусаў была і абрадавая практыка, звязаная з лоўляй раёў, пра гэта сведчыць адзіны зафіксаваны запіс: «Шаптанне суправаджаецца дзеяннем: “Каб рой, які асеў на дрэве, не адляцеў, пакуль бортнік яго зярэ, трэба са сціснутымі пальцамі аббегчы тройчы вакол дрэва і тры разы прамовіць гэтае закліццё”» [4, с. 393].

Мы ўбачылі, што беларуская традыцыя лоўлі раёў нагадвае серба-македонскую, розніца толькі ў лепшай захаванасці апошняй і ў гістарычным развіцці моўнай формы заклёнаў у песенную (пчаліныя песні). У беларусаў песенная форма заклёнаў раёў таксама захавалася, але ў рамках валачобнай традыцыі – гэта валачобныя песні з матывам “заклікання пчалінай маткі”. Ён рэалізуецца або праз непасрэдны зварот гаспадара-пчалаяра да пчол, або праз пасрэдніцтва Бога:

- Ды ці дома, дома, пане гаспадару?
- А няма ж дома, у зялёнай дуброве.
- Што ён робіць?
- Вулли строіць,
Вулли строіць ды бога просіць:
- Прынясі, божа, пчаліную матку
І з дзеткамі, і з суседкамі [2, с. 62].

Прыведзены варыянт, які лакалізуецца на Случчыне, захаваў архаічную форму прамога зваротку, характэрную для замоў. Гэта адзіны варыянт, дзе захаваны матыў закліку менавіта пчалнай маткі. У іншых рэгіёнах заклікаюцца пчолы прамым звароткам, як на Рагачоўшчыне: “Сашлі ж, божа, пчолы ярыя!” [2, с. 62], або ў форме непрмога зваротку, як на Ушаччыне: “Пчолак садзіць, бога просіць// Каб пчолачкі зляталіся” [2, с. 60].

Сюжэт “шура-бура нарабіла шкоды ў гаспадарскім двары” (ВП, № 32, 33) [2, с. 73–75]. Даследчыкі, у прыватнасці А.С.Ліс, падкрэсліваючы унікальнасць сюжэта з гэтым матывам, вызначалі арэал яго бытавання: «У Цэнтральнай Беларусі, з пашырэннем на Случчыну і Шклоўшчыну, бытаваў сюжэт “разважлівая жонка ўгаворвае мужа не бедаваць над небывалым уронам, прычыненым іх двару бураю”» [5, с. 131]. Дазволім сабе ўдакладніць арэал азначанага сюжэта з улікам дадаткова выяўленых варыянтаў. На наш погляд, эпіцэнтрам гэтага сюжэта трэба лічыць не Цэнтральную Беларусь, а Случчыну, паколькі там зафіксавана найбольшая колькасць варыянтаў, а перыферыяй – Цэнтральную Беларусь, Шклоўшчыну і Сенненшчыну, хаця, безумоўна, межы арэала могуць удакладняцца.

Інварыянтная схема матываў у песнях, дзе гаворыцца аб пашкодванні двара, наступная: 1) валачобнікі ў дарозе + 2) упарадкаваны гаспадарскі двор + 3) пашкоджанне двара + 4) журба гаспадара + 5) суцяшэнне гаспадара гаспадыняю + 6) просьба валачобнікамі дароў. Варта адзначыць, што з 11 варыянтаў песень, якія ўтрымліваюць названы матыў, 8 зафіксаваны менавіта на тэрыторыі Случчыны. Гэтыя варыянты характарызуюцца наяўнасцю аламатыву “двор пашкоджаны бураю”. У астатніх трох варыянтах матыў рэалізуецца ў выглядзе “двор пашкоджаны валачобнікамі”, “двор пашкоджаны птушкамі”.

Генетычна дадзеныя матывы звязаны з міфалагічнымі ўяўленнямі пра неабходнасць рытуальнага адраджэння свету напачатку кожнага прыроднага цыкла. Валачобныя і калядныя

абрады – гэта, безумоўна, абрады Пачатку. Не выклікае сумнення, што ў кантэксце сусветнай міфалогіі трыяда *стварэнне свету* – яго заняпад ў канцы года – абавязковае рытуальнае аднаўленне адносіцца да ліку універсальных. Як піша М. Эліядэ, навуковаму аўтарытэту якога давярае шэраг сучасных даследчыкаў, “для архаічных грамадстваў жыццё не можа быць выпраўлена, яно можа быць толькі створана занова праз вяртанне да сваіх вытокаў. А сапраўдны выток мысліцца як вызваленне неверагоднай энергіі, жыцця і плоднасці, якім суправаджалася стварэнне свету” [7, с. 56].

Валачобныя паненцы. Тэма “Паненцы роўны толькі каралевіч” (ВП, № 51–267) [2, с. 307–318] разгортваецца праз сюжэтную кампазіцыю інварыянтных матываў: “паненка ламае ружу” + “паненка прыраўноўвае ружу да твару” + “паненка, калі б ў яе быў такі прыгожы твар, як ружа, хацела б пайсці замуж за каралевіча”. Найбольш варыянтаў дае апошні матыв: “за крулёва сына” (ВП, № 251, 252, 253); “за такога пана, як я сама” (ВП, № 254, 256, 257), “за двараніна” (ВП, № 259); “за садавода” (ВП № 260); “за такога пана, што ў Варшаве прабываець, суды судзіць” (ВП, № 261, 264); “за таго пана, што ў Магілёве суды судзіць” (ВП, № 262). Арэал бытавання сюжэта – пераважна Панямонне, бытаванні сюжэта на Случчыне перыферыйнае, але затое дзякуючы гэтаму тут захавалася, на наш погляд, больш старажытная версія апошняга матыву – “ ... за такога пана, як я сама”, зафіксаваная ў Нясвіжскім (ВП, № 254), Слуцкім, Уздзенскім (ВП, № 257) раёнах. Ідэя выхаду замуж за роўнага сабе старажытная і рэалізуецца ў іншых жанрах фальклору, яна лічылася ідэальнай. Узнікненне пажаданасці выхаду замуж за каралевіча, за пана з Варшавы – больш позняя трансфармацыя матыву, як і чыста меркантильныя інтарэсы дзяўчыны: “А мне, моладзе, усё падаркі шлець” (ВП, № 262). І зусім ужо адыходжаннем ад традыцыйных маральных нормаў выглядае ўсхваляеце двараніна ў параўнанні з селянінам паводле крытэрыяў матэрыяльнага дабрабыту: “У селяніна з постама бацвінне <...> А ў двараніна арох, сланіна <...> Ён без порцы есць не сядзе <...> Без дзеўчыны спаць не ляжа” (ВП, № 259) [2, с. 312–313].

Валачобныя панічу. Тэма “Цудоўныя памочнікі белага малойца”.

Найменш на Случчыне зафіксавана валачобных песень хлопцу. У Клецкім, Салігорскім, Любанскім раёнах такія песні на адзін сюжэт — “цудоўныя памочнікі паніча”. Часам памочнікамі выступалі арол (сокал) і змяя. Раннія запісы песень са змяёю

Міхала Федароўскага, Рыгора Шырмы паходзяць з Заходняй Беларусі. Вядома, што ў індаеўрапейскіх народаў у старажытнасці існаваў культ вужоў. Да гэтай пары на Палессі іх лічаць дамавікамі – апекунамі хаты. Вобраз "лютай змяі" пад "бел-каменем" сустракаецца і ў сучасных запісах з Любаншчыны. Змяя просіць "не страляць яе, не фугаць яе", а за гэта абяцае дапамагаць панічу на вяселлі – перапраўляць вясельны картэж цераз раку:

Я й тваё сватаўё дай перавяду,
Твае свашачкі дай перавязу,
Цябе з паннаю дай перанясу [2, с. 381].

У Клецкім (ВП, № 365, 367) і Салігорскім (ВП, № 368) раёнах бытаваў сюжэт "конь – памочнік у пошуках паненкі". Конь у песнях "нелавушчы і неасядлушчы", якога злавіць змог толькі "злічны панічак". Хлопец за дзеўкай выбіраецца, як у ваенны паход, у чужую зямлю:

Да й паеду на ваеначку,
Прывязу сабе чужаземачку [2, с. 391].

Велічанне хлопцу ў канцоўках такіх песень заўсёды гіпербалізаванае:

Еду сялом – людзі дзівуюць,
Еду месам – места зьяе,
Таму добра будзе, чый зяць будзе,
А таму найлепей, чый сын едзе [2, с. 390].

Мы прааналізавалі некаторыя сюжэты валачобных песень Случчыны і выявілі іх тыпалогію адносна агульнабеларускай традыцыі, а таксама лакальную адметнасць, якая фіксуецца на ўзроўні сюжэтаў і матываў.

1. *Беларуская вусна-паэтычная творчасць: падруч. для студэнтаў філал. спец. ВУНУ / К.П.Кабашнікаў, А.С.Ліс, А.С.Фядосік [і інш.]. – Мн., 2000.*

2. *Валачобныя песні / склад. Г.А.Барташэвіч, Л.М.Салавей. – Мн., 1980.*

3. *Веснавыя песні / уклад. Г.А.Барташэвіч, Л.М.Салавей. – Мн., 1979.*

4. *Замовы / уклад., сістэм. тэкстаў, уступ. арт. і камент. Г.А.Барташэвіч. – Мн., 1992.*

5. *Ліс, А. С. Валачобныя песні / А.С.Ліс. – Мн., 1989.*

6. *Толстой, Н.И. Очерки славянского язычества / Н.И.Толстой. – М., 2003.*

7. *Элиаде, М. Аспекты мифа / М.Элиаде. – М., 2001.*